

Koldusok a temetőkapuban

A háború utáni jugoszláviai magyar sajtó a titói lágerek lakóiról

Vajdaságban az 1944. októberi vérengzéseket a jugoszláv kommunista hatalmi szervek berendezkedésével párhuzamosan a mindennapi élet lassú konszolidációja követte. A magyarok iránti enyhülő bánásmódot – mely alól kivételt képeztek a Sajkás-vidék lakói – jelzi, hogy 1944 karácsonyára felosztatják a felnőtt magyar férfilekosság számára létesített *munkatáborok* túlnyomó többségét. Ezzel egy időben hazaengedik a topolyai politikai *büntetőtáborból* az ősz óta fogva tartott háromszáz szabadkai, zentai, csantavéri, moravicai és bajsai (az újság Baját ír, vélhetően tévesen) és helybeli magyar politikai internáltak is, „akik csak egyszerű tagjai voltak valamely fasiszta egyesületnek, de pusztá jelenlétükön kívül semmivel sem járultak hozzá ezen szervezetek munkájához. [...] A munkásszázadok és a politikai büntetőtáborok megszüntetése és más intézkedések megdönthetetlenül igazolják, hogy a jugoszláv népközösségben helye van a magyar kisebbségnek is.” [*Hazatért 300 magyar a topolyai táborból. Szabadon élhet és dolgozhat minden becsületes magyar. Szabad Vajdaság, 1944. december 24., 4.*] A tényleges okok egyik legfontosabbikáról nem írnak ugyan, viszont a munkásszázadok fiatalabb évfjára tartozók azt a saját bőrükön tapasztalják, hiszen kényszersorozottakként néhány hét múlva már a szlavóniai, majd a nyugat-horvátországi és szlovéniai harctereken találják magukat. A háború még tart, és golyófogónak, ágyútölteléknek a kisebbségi magyar olcsó, de kiváló anyagnak ígérkezik.

A változások politikai hátterét és a hatalmi szándékokat az újság alapos ideológiai elemzésnek tekinthető vezércikkben „magyarázza meg”. A magyarokkal szembeni jugoszláv kommunista alapállás, hogy „nem lehet minden magyart felelőssé tenni Horthy és Szálasi bűneiért”, ugyanakkor a magyarokat, akárcsak a nemzetiségeket, be kell vonni a fasiszmus elleni küzdelembe, és életüket Jugoszláviához kell kötni minden tekintetben, eh-

hez viszont nélkülözhetetlen, hogy cserébe tiszteletben tartassanak „nemzeti és kulturális jogaik”.

A cikk részletesen indokolja az ekkor már jelentős számban internálható és megsemmisítő táborokba hurcolt német lakossággal szembeni, a magyarokétól eltérő magatartást. A bekezdést érdemes teljes terjedelmében közölni, hiszen a totalitárius történelemszemléletnek és a „kollektív igazságtétel” dialektikájának mesteri példája.

„Egészen más a helyzet a németekkel. A németek nálunk részesei voltak a hódító hadjáratoknak. A megszállás előtt az ötödik hadoszlop különös szerepét játszották, nevezetesen valamennyien [kiemelés tőlem – Cs. B.] a hitleri Németország nevében dolgoztak. A németeket érzelmi szálak nem kötötték a mi országunkhoz, a háború folyamán pedig ugyanezt a szerepet játszották, mint a birodalomból ránk vezényelt megszállók. A gyakorlatban is bebizonyították, hogy országunkkal nincs semmi közösségük és csak azért jöttek ide, hogy megkönnyítsék a német előrenyomulást a szláv országokba és ennek a földnek a leigázásában. Természetes, hogy a német kisebbség ellen nem élhetünk ugyanazokkal a fegyverekkel, mint amilyenekkel ők éltek mi ellenünk (túszrendszer, kínzókamrák stb.). Ebből a küzdelemből azonban le kell vonnunk a tanulságokat, és pedig azt, hogy egyetlen rög föld sem maradhat a tulajdonukban, miután azt sohasem tekintették a saját földjüknek, hanem a nagynémet birodalom földjének. Ilyen eljárást követve pontosan a mi politikánk szellemében cselekszünk. A németek komoly akadályai államunk belső konszolidálásának és nincs jele annak, hogy ez a helyzet megváltozzék.” [Politikánk lényege a népnek testvérisége. Szabad Vajdaság, 1944. december 24., 1–2.]

A katonai közigazgatás február 15-ei megszüntetésével a vérengzések és a helyi bosszúcselekmények mérséklődtek vagy teljesen megszűntek, a megtorlás terén felerősödött az új szakasz, amelyben a katonai, majd idővel az ún. becsületbíróóságok játszották a főszerepet. Ezek a perek nem mindig nélkülözték az előre gyártott koncepciót, nemegyszer alapultak hamis vádakon és tanúvallomásokon, az októberi–novemberi tömeges kivégzések áldozatainak többségét is az ekkori bírósági eljárások során nyilvánították háborús bűnössé, utólag s többnyire közönséges, vagy éppen tömegével előre gyártott és megbízható kommunistákkal aláíratott feljelentések alapján.

1945. április 8-án összeült a Szerbiai Népfelszabadító Antifasiszta Szkupstina (ASNOS), melybe a vajdasági Főbizottság 21 tagot delegált, köztük két magyart: Keck (vagy Kek) Zsigmondot és Sóti Pált. A testület Vajdaság autonóm státusának elismerésekor leszögezi: „teljes mértékben a Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság álláspontján van a szerbek, horvátok, szlovákok és ruszinok egyenjogúságát, akárcsak a nemzeti kisebb-

segek jogai elismerését illetően”. Ugyanakkor szembeűnő, hogy a dokumentum a viszonylag kis számú szlovákokat és ruszinokat (vagyis a szláv nyelvcsaládhoz tartozó közösségeket) kiemeli a nemzeti kisebbségek sorából. „A magyar lakosság mint őshonos lakosság élvezni fogja az összes polgári jogokat. Csak a bűnösök és Horthy megszálló rezsimjének szolgálai lesznek megbűntetve.” [Kek Zsigmond–Sóti Pál: *Az autonóm Vajdaság Szerbia keretében. A tartomány népeinek állásfoglalása a csatlakozással kapcsolatban. A magyarság állásfoglalásáról. Szabad Vajdaság, 1945. április 12., 1., valamint Vékás János: Magyarok a Vajdaságban 1944–1954. Kronológia. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2011. 41.]*

Viszont továbbra sem változott a hivatalos viszonyulás a németekkel szemben. A Vajdaság Népfelszabadító Főbizottságának velük kapcsolatos április 6-ai határozatát megerősítette a szerb rezolúció is, erről a *Szabad Vajdaság* így írt: „A németeket kizártuk nemzetiségeink sorából, nincsenek polgári jogaik a Vajdaságban. Számukra nincsen hely a jugoszláv hazában.” [Kek Zsigmond–Sóti Pál: *I. h.*]

Valójában mindezzel csupán megerősítik a Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács (AVNOJ) 1944. november 21-e határozatát, mely a német közösséget kollektív bűnösökként népellenességnek és hazaárulónak minősítette, és tagjait megfosztotta minden polgári joguktól.

Az őszi vérengzéseket követően azonnal hozzáláttak a munkatáborok létesítéséhez, majd megalakították az öregek, betegek és kisgyermekek számára létrehozott első különleges lágereket is, amelyek ténylegesen megsemmisítő, vagyis haláltáborokként funkcionáltak. Elsőként a járeki tábor nyitották meg még 1944. december 2-án, majd ezt követte a gádori (Gakovo) és a körtési (Kruševlje) láger 1945. március 12-én. A horvátországi (Valpovo, Krndija) és szlovéniai (Strnišče, Teharje) haláltáborok 1945 májusában, a szerémségi németek mitrovicai megsemmisítő tábora augusztusban, a bánási Mollyfalva (Molin) hasonló rendeltetésű intézménye szeptemberben, a rezsoházié (Knićanin) 1945 októberében kezdett működni. A kollektív büntetéssel sújtott csurogi és zsablyai magyarokat 1945. január 23-án, a mozsoriakat március 25-én űzték ki otthonaikból és hajtották gyalogmenetben a járeki „lógerbe”. A dátum nem véletlen: ezzel is jelezni kívánták, hogy a bosszúmű tudatos visszavágás kíván lenni a három évvel korábban lezajlott magyar razzia embertelen túlkapásaira. A *Szabad Vajdaság* aláíratlan vezércikkben emlékeztetett az 1942-es eseményekre, de nemcsak a karhatalom bűncselekményeit ostorozta, hanem a razzában részt vett vajdasági magyarok felelősségét is kiemelte, talán túlságosan is. „Nem ezekről akarunk ma beszélni, hanem a vajdaságiakról, a bennszülöttekről, honi gyilkosokról, Bácska gyilkossá nevelkedett fiairól. Azokról, akik ennek a földnek, szülőföldjüknek, hazájuknak, itt élő né-

peinknek váltak gyilkosává. Akik harács [értsd: harácsoló – Cs. B. megjegyzése] voltukban fosztogatókká, szolgalelkűségükben árulókká, gyilkos ösztönükben hóhérokká fajultak. Bácskaiakról, magyarokról, akiket, ha nem tudnánk megtagadni, szégyenlenénk, hogy itt születünk, hogy itt élünk. Elfajult mérges dudvái ezek ennek a földnek, az aljas nácik megvásárolt bérencei, a faszizmus fizetett pribékjei. Nem vajdaságiak voltak ezek, nem magyarok, de gyilkosok!” [Sötét emlékezés, Szabad Vajdaság, 1945. január 23., 1.] A szerző mindezt ugyan a razziában részt vevő magyarokra érti, de szövegét stílusa és fordulatai alkalmassá teszik az általánosításra, arra, hogy akár a magyarok kollektív bűnösségének stigmájaként értelmezzék. S tekintve, hogy ugyanaznap jelent meg, amikor a csurogi és zsablyai magyarokra kimondatott a kollektív bűnösség vétke, és még aznap valamennyiüket táborkba internálták, mindezt a kortársak nem is igen érthették másként. Négy nap múlva megjelent a katonai parancsnokság hivatalos közleménye is, de az csak a csurogi magyarok kitelepítését említi.

„Ez év január 23-án a zsabalyi járásban lévő Csurug község lakosságának egy részét kitelepítették. Erre az intézkedésre a megszállók és azok csatlósainak háborús bűnösségét kivizsgáló Bizottság előterjesztése alapján került sor, amely hosszadalmas és alapos nyomozás után és a fölmerült tárgyi bizonyítékok alapján megállapította, hogy Csurug község valamennyi felnőtt magyar lakossága közvetlenül vagy közvetve részt vett az 1942. januári véres razzián. A Bizottság a lakoságnak ezt a részét háborús bűnösnek nyilvánította a munkaszervezési szabályzat 19. szakasza alapján.

Ezt az intézkedést azért kellett megtenni, hogy az említett községben biztosítsák a normális életmenetet és hogy igazságosan megbűnhődjenek azok, akik a megszállás idején részt vettek népünk meghurcolásában, terrorizálásában és gyilkolásában.

Csurug község kiköltöztetett lakosai magyarok, de az intézkedés nem irányul ellenük, mint *magyarok* ellen – akik egyenjogú állampolgárai Jugoszláviának –, hanem mint megérdemelt büntetés az általuk elkövetett bűnökért.

A kiköltözést a legnagyobb rendben végrehajtották.”

[A Bánát, Bácska, Baranya Katonai Parancsnokságának közleménye a csurogi lakosság egy részének kitelepítéséről. Szabad Vajdaság, 1945. január 27., valamint Csorba Béla szerk.: *S nem törödtök vele, a holnap mit öröl... Források a Délvidék történetéhez 3., Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1999. 201.]*

A napilap – háromszor akkora terjedelmű kommentárjában – újra átmeséli a hivatalos közleményt, magyarázni próbálja a megmagyarázhatatlant és mentegeti a menthetetlent, „szigorú de egyben igazságos” büntetésnek nevezve a Csurug magyar lakossága elleni genocídiumot. Két fontos tény viszont továbbra is rejtvé marad: az egyik, hogy a szomszédos Zsablya

magyarjait is örökre száműzték szülőföldjükről, a másik pedig, hogy kisebb részben munkatáborokba, többségükben pedig a járeki haláltáborba deportálták őket. Erről sem a *Szabad Vajdaság*, sem utódja, a *Magyar Szó* soha egy sort sem írt egészen 1990-ig, a szerbiai többpártrendszer bevezetéséig. Akárcsak a hasonló sorsú németekről sem, de egy-egy információ olykor azért átszüremlett a némaság falán. Hogy magyarokat is küldenek táborokba, arról az olvasók egyetlenegyszer olvashattak, akkor is csupán mintegy melleleg érintve a témát, a katonai bíróság egyik halálos ítéletének indoklásában. Az eset szoros összefüggésben áll a Sajkás-vidék magyarságának tragédiájával.

„Kalocsai József zsblyai volt magyar csendőr bűnös, mert a »Petőfi brigád« soraiban valótlan és nyugtalanító híreket közölt a jugoszláv hadsereg-ről, hangoztatva, hogy azokat, akik harcra jelentkeztek, munkatáborokba viszik, a legénység nem kap ruhát, és mindenkit, aki mint önkéntes jelentkezik, kivégeznek majd, ha a megszálló ismét visszatér. Ugyanakkor arra biztatta az embereket, hogy a fegyvert a jugoszláv hadsereg ellen fordítsák. Bűnös, mert rábeszélte a nevezett brigád katonáit, hogy hagyják ott csapattesteiket, és szökjenek haza.” [*A katonai bíróság ítéletei. Szabad Vajdaság, 1945. április 8., 4.*] A hír ellensúlyozására a napilap ugyanazon számában topolyai „önkéntesek” kincstári optimista stílusban írt – vagy helyettük íratott – az otthon maradtak megnyugtatóására küldött üzenetét közli. [*Levél a Petőfi-brigádtól. Szabad Vajdaság, 1945. április 8., 3.*]

A vajdasági németek sorsáról nem ír ugyan a lap, de – nyilván egy kis sé a vajdasági helyzet igazolásaképpen is – megváltoztatott címmel átveszi a Magyar Kommunista Párt napilapjának, a *Szabad Népek Sváb hazáruólók című kommentárját. [A magyarországi svábság osztozzon a németek sorsában. Szabad Vajdaság, 1945. április 28., 2.]* Egyre-másra jelennek meg Ehrenburgnak, a szovjet propagandagépezet nemzetközi „nagyságának” náciellenességet németgyűlölettel vegyítő tárcái, köztük ilyen gyöngyszemekkel: „Hol vannak hát a németek, akiknek »szűk« volt Németország? Harcolnak. Sok közülük már orosz földben rohad. Arról álmodoztak, hogy urak lesznek. Trágya lett belőlük.” [*Ilja Ehrenburg: A német. Szabad Vajdaság, 1945. május 6., 5.*]

Több szempontból is figyelemre méltó viszont a lapnak küldött tudósítás a Népfrontnak az apatini Schiller vendéglőben június 3-án tartott helyi vezetőségi üléséről. A népgyűlésen magyarul felszólaló Herceg János kifogásolta, hogy kevés magyar jelent meg a rendezvényen. Beszédéből a lap zsisros betűkkel emelte ki a következőket: „Az a magyar, aki ma érdektelenség-ből, gyávaságból vagy bizalmatlanságból visszavonul, bünt követ el a magyarság, a népi egység és önmaga ellen is. Ma, amikor felülről biztosították jogainkat, mindenütt ott kell lennünk, ahol ezek a jogok megvalósul-

hatnak.” A jó politikai éleslátású író felismerte, hogy mind bel-, mind pedig külpolitikai okok miatt a minél gyorsabb konszolidációban érdekelt új jugoszláv államhatalom kínálta engedelményeket ki kell használni a letargiába süllyedt magyar közösség újjászervezésére. Beszédében már csak a helyi tradíciók miatt sem kerülhette el, hogy szóljon a németekről. „Szomorú elégtétellel jöttem ide. Ide, ebbe a nemrég német jellegű községbe, melyet most a változott viszonyok következtében magyar községnek tekinthetünk. A németek a Bácskában szemben álltak velünk, baráti közeledésünket már évekket ezelőtt visszautasították, bennünket jövevényeknek tekintettek és avval fenyegettek, hogy kitelepítenek innen. Hogy fordítva történt, a[f]felett nem érzünk kárörömet, csak megállapíthatjuk ismét, amit különben régen tudunk, hogy minden nép, amely más népek elnyomorítására törekszik, önmagát dönti pusztulásba, mert erőfeszítése nincsen arányban a jog, az erkölcs és az igazság örökké élő törvényeivel.” [*Magyar többségű vezetőséget választott az apatini egységfront. Szabad Vajdaság, 1945. június 7., 2.*] Az áldozat helyzetébe került németiséggel szemben megnyilvánuló részvét ellenére Herceg általánosítva fogalmaz, holott, ha valakinek, hát neki ismernie kellett a délvidéki német közösségen belüli korábbi vitákat Hitler politikájának támogatói és ellenzői között, s az általánosítás módszere, különösen, ha a politikai vagy történelmi felelősség kérdésében érvényre kerül, rendszerint hamis felhangokat vegyít a mégoly jó szándékú következtetésekbe is. Ez történt Herceggel is, noha aligha kétséges, hogy egy pillanatig sem kívánta igazolni a német lakossággal szembeni atrocitásokat.

Hogy Vajdaság-szerzte több tízezren nyomorognak a különféle táborokban, vagy koldulni járnak a táborok közeli magyar falvakba, mezővárosokba, erről a jugoszláviai magyar sajtó tulajdonképpen nem ad semmi hírt, ami persze nem jelenti azt, hogy a vajdaságiak, nemzetiségre való hovatartozástól függetlenül, ne ismerték volna a tényeket, hiszen az atrocitások, ha nem velük vagy valamelyik hozzátartozójukkal, ismerősükkal történtek, akkor is lényegében a szemük láttára zajlottak. Nemegyszer a szerb települések lakossága, vagy annak egy része – mindenekelőtt a gaztettekre és fosztogatásra bármikor kész csöcselék – rendszerint demagóg hangadók irányítása mellett, részt vett a magyarok és a németek elleni hajszában, még jóval a polgári közigazgatás bevezetését követően is. Az ilyen akciókról, falugyűlésekről, nyilvános vagy névtelen feljelentéseket követő hatósági eljárásokról a magyar napilap nem számolt be, mégis akad olyan tudósítása, amelynek alapján képet alkothatunk az akkori légkörről.

„Elemir [Elemér] bánati község népfrentja a napokban konferenciát tartott, amelyen közel 900 férfi, nő és ifjú vett részt. A megtartott beszámoló után általánosságokra tértek át, amikor a jelenlevők közül valaki arra kér-

te a népgyűlést, hogy vonják meg a szavazati jogot Szabó Bélától és német származású feleségétől, akik a község villanytelepének tulajdonosai.” Ezután, mintegy beintésre, megkezdődött a házaspár elleni vádaskodás. A tudósításból kiviláglik, Szabó legfőbb bűne voltaképpen nem más, mint az, hogy „a megszállás alatt [...] készségesen szolgáltatta az áramot, a megszállók gazdasági helyzetét erősítve ezzel”. Ha nem adott volna áramot, akkor Szabót nyilván azért vonták volna felelősségre – a háború alatt a megszálló német vagy a kollaboráns szerb hatóság, utólag meg az aktuális, kommunista ihletésű szerb falugyűlés. De persze terítékre kerültek itt egyéb „bűnök” is, mindenekelőtt származási alapon: „Felesége a felszabadulás után sehogyan sem akarta tudomásul venni a megváltozott helyzetet, és azon véleményének adott kifejezést, hogy nem maradhat így sokáig: hogy ő még ma is hű németnek érzi magát. Mélységesen fáj neki, hogy a németek így jártak, noha nem érdemelték meg ezt a sorsot. Szabóné ezenkívül az Elemiren levő fasiszta tábor foglyait élelemmel látta el. Betetőzésül mindketten aktív tagjai voltak a Kulturbundnak.” [*Egy bánáti falu népe a megszállók segítőitársai ellen. Szabad Vajdaság, 1945. szeptember 24., 3.*] Tegyük hozzá, az újság által nemes egyszerűséggel lefasisztázott tábor a helyi német polgári lakosság fogva tartására hozták létre: 21 áldozata volt. [*Genocid... 205.*]

Jugoszláviában ebben az időben egyetlen magyar lap mer szembezállni az államkommunista kurzussal, ez pedig a *Zágrábi Magyar Újság*. Főszerkesztője, Walter Emil az, aki először merészel bíráló megjegyzést tenni a kommunista lágerekről: „Egy fiatal, sápadtképu asszony fásultan és vontatottan meséli egy körülálló csoportnak, hol járt. A férjénél járt a »logor«-ban. Jó dolga van. Jó bánásmód, rendszeres munka, kielégítő táplálkozás. – Nem tudja, miért került oda, én sem tudom. Biztosan hamisvád az oka – mondja vontatottan. [...] Pedig magyar ő is, férje is. Fasiszta nem volt soha. Nem lopott és nem politizált.” [*Pillanatfelvételek a bárkán. Zágrábi Magyar Újság, 1945. november 1., 4. Idézi Rogíner Oszkár: A jugoszláviai magyar irodalom és a geokulturális identitás a második világháború utáni években. In Fedinec Csilla és Szoták Szilvia szerk.: Változó világ – változó közösségek a Kárpát-medencében. Balassi Intézet, Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 2013., 283.*]

A polgári irányultságú lapot hamarosan betiltják, a főszerkesztőt Gyetvai Károly szabadkai ügyész vádemelése alapján kémkedésért és népellenes működésért húsz év kényszermunkára ítélik. (Egyébként a Waltert feljelentő „olvasói levél” egy újvidéki magyar kommunista vasmunkástól származik, akit Tito rendszere majd egy következő tisztogatás során küld a Goli otokra.)

A rendszert bírálni merészelő újságon a *Híd* történész ideológusa, Lőrinc Péter [Löbl Árpád] már jóval korábban rúg egyet, önmegvalósító jós-

latként előrevetítve a várható következményeket: „A fasiszta magyar sajtó eltűnt a Vajdaságból és nem sokáig veri a nagy dobot verébfogás céljából a Zágrebi Magyar Ujság sem.” [Lőrinc Péter: *Tallózás. Híd, 1945/3., 97.*]

*

Mindeközben újrakezdődött a Vajdaság régóta tervezett, de a királyi Jugoszlávia idején félbemaradt gyarmatosítása is.

A magát Jugoszlávia ideiglenes nemzetgyűlésévé átminősítő Jugoszláv Antifasiszta Népfelzabadító Tanács (AVNOJ) 1945 augusztusában törvényt fogadott el az agrárreformról és a betelepítésekről (Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji). Az új előírások szellemében államosításra kerültek a 45 hektárnál nagyobb magánbirtokok, illetve a 25–35 hektárnál nagyobb birtokok, gazdaságok is, ha tulajdonosuk árendálta vagy bérmunkásokkal művelte meg. A törvény 10. szakasza a német nemzetiségű lakosságtól, illetve a bírósági úton más személyektől elkobzott földeket is a szövetségi kolonizációs földalap rendelkezésére bocsátotta. Erre a célra a Vajdaságban 500 000 katasztrális holdat különítettek el. [*A. Sajti Enikő–Juhász József–Molnár Tibor: A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955), Zenta–Szeged 2013., 52.*] Az intézkedések kisebbségellenes céljához nem fért kétség, annak ellenére sem, hogy ezúttal, szemben a háború előtti diszkriminatív agrárreformmal, csekély mértékben magyar agrárproletárok is jutottak földhöz. A kisebbségellenes szándékokat pontosan jelzi, hogy a földreform előkészítését és végrehajtását végző jugoszláv agrártanácsba nemcsak a kíméletlen németellenességéről elhíresült Moša Pijade került be, de a magyarok és németek kitelepítését már a két háború között szorgalmazó Vasa Čubrilović, valamint Sreten Vukosavljević gyarmatosításügyi miniszter is – utóbbi a Topolyai, Zentai és Óbecsei járásból az etnikai arányok megváltoztatása céljából 80 000 magyar kitelepítését szerette volna elérni. Čubrilović a Ferenc Ferdinánd elleni szarajevói merénylet tettestársa, aki később tudományos karriert futott be, és aggastyán akadémikusként még Milošević idején is híven szolgálta a nagyszerb terjeszkedési törekvéseket, már 1944. november 3-án tervezetet juttatott el a jugoszláv politikai vezetésnek, amelyben a Délvidék etnikai elfoglalását javasolta: „Ha sikerülne a Bácskából, Bánátból és Szerémségből öt-hatszáz ezer németet és magyart eltávolítani, s helyükre a mi népünket betelepíteni, a Vajdaság egyszer s mindenkorra a miénk lenne.” Részletezi a követendő módszereket is: „A katonaság részéről történő tisztogatáson kívül más eszközökkel is rá kell kényszeríteni a nemzeti kisebbségeket az elköltözésre. Mindenekelőtt a háborús magatartásuk miatt el kell venni tőlük minden kisebbségi jogot. Kíméletlenül hadbíróság elé kell állítani

minden olyan kisebbségit, aki bármilyen módon a megszállók szolgálatában volt. Számukra gyűjtőtáborokat kell létesíteni, vagyonukat elkobozni, családjukat szintén táborba küldeni, s az első adandó alkalommal átküldeni őket nemzeti államukba. A magyarok és németek tekintetében ehhez nagy segítséget nyújthat a testvéri szovjet katonaság.” Tervezetében részletesen kifejti az „elhagyott” földek betelepítésére vonatkozó programját, mondván, hogy a kisebbségektől elvett földeket mindenekelőtt a Szávától és Dunától délre eső passzív vidékekről származó harcosoknak kell adni. [*Vasa Čubrilović: A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában (1944). In Csorba Béla szerk.: S nem törődtek veled, a holnap mit öröl... Források a Délvidék történetéhez 3. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1999., 177–195.]*

A fentiek fényében eltörpül az agrárreform és a jugoszláv kolonizációs politika szociális vonatkozása – noha megléte kétségtelen – és előtérbe kerül a régió nemzeti sokszínűségének megváltoztatására irányuló törekvés, tulajdonképpen azon irányelv szellemében – a délszláv jelleg biztosítása –, ahogyan azt már 1944 októberében, a katonai közigazgatás hatálybalépésekor kiadott rendeletében Rukavina tábornok meghirdette.

1945 nyarán Vlada Šegrt vezérőrnagy, Bosznia-Hercegovina földművelésügyi minisztere körutatót tett a Vajdaságban a boszniai és hercegovinai telepések számára kijelölt falvakban. Visszatérve Szarajevóba elégedetten nyilatkozott a szemrevételezett településeken látottakról: „Valamennyi szép, nagy község. Majdnem minden község vasútvonal mellett fekszik, és szinte mindegyiknek van villanyvilágítása. A lakóházak tágasak, szilárd anyagból épültek, el vannak látva a szükséges bútorokkal, sőt egyes helyeken ágynemű is van. Jó ártézi ivóvíz minden községben van, és a telepések ebben a tekintetben semmi hiányt sem fognak szenvedni. Minden községben 60–80 tehén és 80–100 ló is van. [...] Végül közölte a miniszter, hogy a telepések részére kijelölt földterület véges végig kitűnő szántóföld, amelynek terméseredményei mindig kitűnőek.” [*Vajdaság 35.000 telepescsaládnak ad új otthont. 4000 vajdasági család az új települők között. Szabad Vajdaság, 1945. szeptember 2., 2.]* A miniszter arról nem beszél, hogy járt-e azokon a településeken is, amelyeket szintén a bosznia-hercegovinai kolonistáknak szántak, de amelyekben ekkor még megsemmisítő táborokat működtettek. Például Bački Jarakon [Tiszaistvánfalva]. A tábor egyetlen orvosa, Hans Müller, aki maga is fogoly, a táborparancsnok részére egészségügyi jelentést készít a településen uralkodó állapotokról. „[...] Az emberek 60 százalékan mutathatók ki a dystrophia jelei, ezek közül kb. felének dagadt a lába... D.D.T. porral 7336 embert és 838 házat poroztunk be, [...] 369 embert rühösség ellen kezeltünk, [...] a lágerlakók 50 százaléka nem tud ruhát váltani, ezért nagyon nehéz gyógyítani a rühösséget és a gennyes daga-

natokat. [...] Fűteni csak pelyvával lehet, de abból sincs elég, sok embernek fagyás okozta sebek vannak a lábán. Szalmából több kell, mert az emberek a padlón és földön alszanak, a szalmát többször kéne cserélni... Az élelem egyoldalú és elégtelen, különösen a gyermekek részére kellene megfelelő ételmet biztosítani.” [Csorba Béla: *Szétszórt csontjaink. Cikkek, tanulmányok 1944–45-ről. A szerző kiadása, Temerin, 2011., 16. Az idézett szerb nyelvű gépirat eredetije az Újvidéki Városi Levéltár F. 315-ös fondjában található.*]

A *Szabad Vajdaság* hamarosan a telepítéspolitika első eredményeiről is beszámolhat. Fényképmelléklettel ellátott kincstári szellemiségű riport készül Banatski Despotovac [Ernőháza] új honfoglalóiról, akik, lám, elhatározták, hogy a kiosztott földeket közösen munkálják meg. De mi történt a „szép bánáti község” eddigi lakóival? „Lakói eddig túlnyomórészt svábok voltak. Petrovgrádtól [Nagybecskerek] mindössze 20 kilométer távolságra fekszik, és a várossal vasút köti össze. A község körül zöld színben pompázik minden: gyümölcsösök, szilvások. A határban 9.000 kat. hold elsőrendű, gazdagon termő szántó terül el. A lakosság nagy része elmenekült. Azokat a svábokat pedig, akik itt maradtak, a hatóságok távolították el.” [Szabad Vajdaság, 1945. szeptember 18., 3.] Arról viszont hallgat az újság, hogy azoknak, akik nem akartak vagy nem tudtak elmenekülni, átmenetileg helyi tábort létesítettek: 81 civil áldozata volt. [Genocid... 206.]

A táborokba hurcolt németek helyére egyébként – ez ma már kevésbé tudott – nem csupán délszlávokat telepítettek. Átmenetileg a görögországi polgárháború menekültjeit is kiürített sváb falvakban helyezték el. 1945 szeptemberében angol, francia és svájci újságíró-küldöttség látogatott el a bácskai Bulkeszibe [Bulkes], hogy az ott elszállásolt 4300 görög menekült életkörülményeivel ismerkedjen. Nincs tudomásunk róla, hogy közülük bárki is megkérdezte volna, hova tűntek a falu korábbi lakosai. [Külföldi újságírók látogatása a Bulykeszen elhelyezett görögországi menekülteknél. Magyar Szó, 1945. szeptember 27., 4.]

Az újvidéki *Híd*, amely a rendszer feltétel nélküli kiszolgálója és ideológiai szócsöve volt, s ebben a minőségében főszerepet játszott a vajdasági magyar kultúra jugoszlavizálásában, sőt, kezdetben bizonyos mértékű szovjetizálásában is, a telepítési tapasztalatokat összegezve hozzálátott esetleges kételkedő olvasói helyes útra terelésében. Vajdasági telepések című dolgozatában Kek Zsigmond a tartomány „óriási horderejű és elodázhatatlan” problémájának nevezi a telepések asszimilálását, hozzászoktatását az itteni táj „földjéhez, kultúrájához, életkörülményeihez és életstílusához.” Történelmi eszmefuttatással kezdi, s a Vajdaság vonatkozásában kétféle telepítéspolitikát különböztet meg, mondván, hogy a vidék tarkaságát elmúlt korok „monarchikus politiká”-ja hozta létre: „a telepí-

tés célja egy volt, oszd meg és uralkodj!” E meglehetősen szimpla magyarázattal állítja szembe a fennkölt mát: „Vajdaság új jövevényeinek telepítését a dolgozó nép politikája hozta létre és hajtja végre. Egész hazánk, Vajdaság és a telepítés is egy jól átgondolt, előrettekintő, grandiózus terv: szabadságra és testvériségre fölépíteni az országot, egységre-testvériségre fölépíteni ezt a soknemzetiségű vidéket.” Kek nem titkolja, sokan nem így tekintenek e folyamatokra, s cikke további részében e jelenségeket és hordozóikat ostromozza. Negatív példái: „bácskai bennszülött orvos”, kárörvendő gazda, a telepesek számlájára működő „bennszülött tolvajok és jógazdák”, „egy bácskai lelkész” meg úgy általában „az egyházak jórésze”, mely „hajlandó gyűjteni a szerencsenek missiójára, de nem jut eszébe a falubeli telepesen segíteni.” És persze végül megjelenik a nemzeti szempont is: „Egyik nagyközségünk gazdáai nagy buzgalommal ajnározzák a táborokból lekért svábokat, de egyetlen mozdulatuk s szavuk sincs a telepesek számára. [...] Pedig megbosszulta magát a közöny és ellenségeskedés. Hogy panaszkodhat egy magyar gazda azért, hogy a jószága kárt tett a vetésében, amikor egy jó szava sem volt hozzájuk, egyetlen tanácsot is sajnált tőlük.” A német kártyát is újra előveszi, mondván: „A hazáját eladó sváb ötödik hadszólop helyét azok töltsék be, akik hazájuk szabadságáért és egységéért küzdöttek. Ezen az akaraton nem fog változtatni a reakció semmilyen kísérlete. Mi majd megtaníttjuk őket arra, hogy népünknek ezt az akaratát respektálják.” „Mert a régi, népellenes rendszerrel szemben a legtermészetesebb szövetségesek a bőruket nyúzó uraktól megszabadult béresek, a földhöz jutott zsellérek, parasztdósságoktól szabadult kigazdák és a sváboktól megtisztult földeken meghonosodó telepesek.” [*Kek Zsigmond: Vajdasági telepesek. Híd, 1946/8., 475–482.*]

A vajdasági magyar sajtó propagandistái, összhangban az országos politikai akarral, a táborba zárt svábok kérdését letudva, új témákra vetették magukat. A terménybeszolgáltatás, majd az ötéves terv került figyelmük középpontjába, s ennek megfelelően módosult az ellenségkép is. Előtérbe került a gabonarejtegető nagygazda, a kulák – típusát Hock Rezső és Gál László tematizálta, utóbbi erre használta fel a Pistike humorrovátát is, eredetileg a Népfront kezdetben még Újvidéken megjelenő hetilapjában, a *7 Napban*, de három jelenetből álló satirikus darabot is írt *Kaszaj bácsinak nem termett* címmel. De az ő tolla nyomát vélem felismerni a parodisztikus népdalutánezatban is:

*Esik a fergeteg,
Ázik a köpönyeg.
Vacog ám a Kulák Dani,
Megveszi a hideg.*

*Vagy a hideg megvesz,
Vagy a fene megesz,
Kettő közül, csárdás Kulák Dani,
Valamelyik megesz.*

[Esik eső, női a sár. 7 Nap, 1947. május 30., 8.]

A reakció fészke immár a gazdatársadalom, nemzetiségre való tekintet nélkül:

„Rauski Szlávko, moholi maximás homokot kevert a gabonája közé. A járási Népbíróság hat évre eltiltotta a homoktól.

Mátics Isza, maximás, már az iskolában sem szerette a számtanórákat. Most három éven át azt tanulja, hogy mennyi a különbség 145 mázsa és 30 között.

Szügyi Ferenc 67 mázsa gabonát nem akart beszállítani. A Népbíróság öt évre felmentette a beszolgáltatás alól. [Cs. B. megjegyzése: A szösszenet szerzője, amellett, hogy gúnyolódik, voltaképpen hazudik is, ugyanis a börtönbüntetés senkit sem mentesített a beszolgáltatás alól – az a házastársat, a családot terhelte.]

Fehér J. Péter 137 mázsa helyett tíz mázsát volt szives leszállítani. A fennmaradó 12 mázsát ráér három év múlva átadni.

Popovics Milán és Jovanovics Brankó a közeledő éhínségről terjesztettek rémhíreket. Indokaikat figyelembe véve, a Népbíróság négy és fél, illetve négy éven át gondoskodik ellátásukról.” *[6 évig nem szabad a homokban játszania. Hírek a gabonafrontról. 7 Nap, 1947. augusztus 22., 8.]*

*

A jugoszláviai lágerek népéről hosszú ideig nem esik szó a nyilvánosságban. A kérdés tabunak számít, mígnem 1948 februárjában a szerb sajtó, majd azt követően az újvidéki *Magyar Szó* is váratlanul a jugoszláv külügyminisztérium meghatalmazott miniszteri rangú szóvivőjének hazai és külföldi újságírók részére tartott belgrádi sajtóértekezletéről számol be.

Badnyevis Esref [Ešref Badnjević] tulajdonképpen a táborokban uralkodó helyzet felszámolására vonatkozó lépéseket ismerteti, azzal a céllal, hogy cáfolja „a külföldön elterjedt hamis híreszteléseket”. Eközben, mondani sem kell, cinikusan elferdíti a valóságot.

„...A részükre kijelölt településeken belül teljesen szabadon mozoghattak, szabadon levelezhettek, csomag- és pénzküldeményeket kaphattak, lehetővé tették nekik, hogy személyes ügyeikben összeköttetésbe lépjenek a Jugoszláviában székelő külföldi diplomáciai képviselőkkel, és szükség esetén Beográdba is utazhattak, hogy személyes ügyeiket a külföldi kép-

viseleteknél elintézzék. A külföldi állampolgárokra vonatkozó szabályrendeleteknek megfelelően a Volksdeutscherek településeiken kívül is mozoghattak. A településeken a jugoszláv néphatóságok kórházakat és ambulanciákat, valamint gyermekotthonokat létesítettek, és mindenütt biztosították a szükséges orvosi személyzetet. [...] Múlt év decemberétől ezeket a településeket feloszlatták, és minden lakosuk saját kívánsága és foglalkozása szerint az ország más helységeibe költözött, ahol alkalmazást nyertek, és ott mint a helység lakosai élnek, de továbbra is külföldi állampolgárok, illetőleg állampolgárság nélküli személyek.” [*Feloszlatták a jugoszláviai német településeket. Magyar Szó, 1948. február 26., 2.*]

A szóvivő egyébként az alapkérdésben sem mond igazat: a sajtótájékoztató idején még üzemel a Titel közeli Knićanin (Rezsóháza, németül Rudolfsgnad) haláltábor, mely fennállása során, 1945 októberétől 1948 márciusáig 11 000 halálos áldozatot „termelt”. [*Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948, Beograd, 2004., 130.*] Másrészt nem lágerekről, hanem településekről beszél, ami több mint eufemizmus: az igazság megcsúfolása, blaszfémia a javából. A táborokban uralkodó tényleges egészségügyi körülményekről sokkal hitelesebben beszélnek a visszaemlékezők.

A zombori tábor állapotai nem a kivételes, hanem a tipikus helyzetet prezentálják: „Egy magyar orvost is internáltak velük együtt, anélkül, hogy tudta volna, miért. Amikor ezt szóvá tette, megverték. Ezután a kezébe nyomtak három doboz aszpirint és egy üveg jódtinktúrát, hogy ezzel tartsa munkaképes állapotban a félig éhen halt, meggyötört táborlakókat.

Egyik reggel nagy gúnyolódások közepette egy gyógyszerészt hajtottak a gyógyszerészter felé, ami a latrinát jelentette. Egy hosszú rúd végére kötött német acélsisakkal kellett kimerítenie a bűzös üledéket a latrinából. Az arra járó örök befogták az orrlyukaikat, ha a közelbe értek.

Egy fogorvos és egy belgyógyász –, mindketten Apatinból származtak – feladata az volt, hogy reggeltől estig tűzifát fűrészeljenek a konyha számára. [...] Ha nem volt őr a közelben, leültek, hogy egy kicsit kipihenjék magukat. De ha ezt észrevette egy partizán, már messziről kiabált:

– Ajde Švabi, radite, il će biti batina! Svábok, gyerünk dolgozni, különben jön a verés! Egy percig sem hagyták nyugodni őket.” [*Paul Kornauer: Nagypéntek, feltámadás nélkül. Egy túlélő visszaemlékezései a bácskai vérengzésekre 1944–1948. Szent István Társulat, Budapest, 2011., 179–180.*]

A külügyminiszteri szóvivő által emlegetett „ambulanciák”-ról és „gyermekotthonok”-ról is hitelesebb képet kaphatunk az egykori táborlakók visszaemlékezéseiből. Marta Miler így emlékezik a járeki „orvosi ren-

delőre” és a „gyermekotthonra”: „A [járeki] betegek egy rakás szalmán feküdtek, várva, hogy meghaljanak. Mindnyájuknak hasmenése volt, az arcukon meg tetvek mászkáltak. Amikor meghaltak, kivittük őket a lóistállóba. Jana táborparancsnok [a kegyetlenkedéseiről hírhedt bánostori származású J. Dragojlović partizánőről van szó – Cs. B. megjegyzése] többször a mellükön ugrált és ordított: – Megdöglöttetek-e, svábok?” [*Genocid nad nemačkom manjinom, 140–141.*]

„A gyerekek magukra voltak hagyva, találják fel magukat, ahogy tudják, elhanyagoltan, piszkosan, tetvekkel teli. Körben a sarokban ültek vagy feküdtek, általában sokkos állapotban. És mégis folytatták a próbálkozásait, hogy megszökjenek az otthonból, és elmenjenek koldulni a közeli városba, Temerinbe, ami sokszor végzetes volt. Sehogyan sem tudtuk a tömeges elhalálozást megakadályozni: a gyerekek túlságosan gyöngék és kiéhezettek voltak. Egyik nap még lehet, hogy az udvarban játszott, és másnap már halott volt a szalmavackán. Talán szerencse is, hogy sok anya nem tudja, hogy halt meg a gyermeke. Volt alkalmam hallani, amikor a gyerekek utolsó szava ez volt: – Anya, kérlek, adj egy darab kenyeret.” [*Genocid... 141.*]

A külügyminisztérium szóvivőjének állításai közül eggyel viszont a leghatározottabban egyetérthetünk, és ezt valószínűleg így látták a kortársak is: „Mindezekből világosan kitűnik, hogy a Volksdeutscherek élete ezeken a településeken jelentősen különbözött az angol–amerikai hatóságok által Németországban létesített elhurcolt személyek táborainak szervezeteitől és életmódjától.” [*Felozslatták a jugoszláviai német településeket, i. b.*]

A koncentrációs táborok megszűnése önmagában ugyan enyhülést hozott az egykori lágerlakók számára, döntő mértékben azonban nem javított sorsukon: elkobzott vagyonukat nem kaphatták vissza, fasisztának bélyegzett, mások kényének-kedvének kiszolgáltatót, földönfutó páriák maradtak, de szorgalmukkal, kitartásukkal sokuknak sikerült talpra állni. Egy idő után kisebb engedmények hatására néhány iskola is nyílt a számukra, többek között egy Verbászon is, amelyről szűkszavúan a sajtó is beszámolt. A táborok szörnyűségeit túlélte németek többsége az ötvenes–hatvanas években a kivándorlást választotta, ebben az időben csupán az egykori Nyugat-Németországba közel 90 000-en távoztak.

1954. augusztus 18-án Saffer Pál az Újvidéki Rádió Könyvbarátok negyedórása című műsorában, ahogyan mondta, „egy külföldön megjelent igen csúf könyvről” számolt be a belgrádi *Borba* kommentárja alapján. Pierre Henri Simon francia író könyvéről van szó (*Az emberek nem akarnak meghalni*), amely a Jugoszláviából kitelepített németekről szól. „Azoknak a

németeknek a kérdésével”, akiket Saffer szerint „erőszakkal vetettek be ide és tartottak itt fenn hosszú időn át”. Nehezményezi azt is, hogy a könyv „hallgatólagosan elismeri a bánáti németek létjogát azon a földön, amelyre telepítették őket, és amelyről történelmileg igazságosan távolították el őket. [...] A regény alap gondolata az, hogy ennek a bánáti nációnak az elkergetésével elkövetett korunk legkíméletlenebb történelmi erőszaka. Ezért ez a könyv kímélet nélkül rágalmazza és mocskolja az új Jugoszláviát és cinikusan lekicsinyli Jugoszlávia harcát és forradalmát. Az író számára a partizánok közönséges banditák.” [L. Vékás i. m., 322–323.] Saffer aligha sejtette, hogy utolsó mondatának megállapítása vélhetően igen sok hallgatójának véleményével megegyezett, máskülönben aligha ír kommentárt a könyvről, nyilván alapvető szándéka ellenére is terjesztve a francia szerzőnek a jugoszláv rendszer számára igencsak kellemetlen gondolatait.

Megállapíthatjuk, hogy tárgyilagosan, afirmatív módon, esetleg némi empátiával a vajdasági magyar lapok sohasem foglalkoztak a titói koncentrációs táborok német és magyar lakóival. Ilyen tekintetben a táborba hurcolt magyaroknak tulajdonképpen sokkal rosszabb „sajtójuk” volt, mint a németeknek, akiknek mostoha sorsát az Egyesült Államok már 1946-ban szóvá tette, s mindez visszhangra talált a nyugati közvélemény egy részében is – Csurog, Zsablya és Mozsor internáltjainak sorsa szabadulásuk után is évtizedekig tabunak számított a Délvidéken éppúgy, mint a szocialista Magyarországon.

Irodalmi témaként a jugoszláv kommunista koncentrációs táborok kérdése először 1957-ben jelentkezett, összefüggésben a németek tragédiájával, hogy azután ismét évtizedekig a kényszerű némaság és a szelektív feledés fojtogató burka boruljon reá. A csendet Borbély János, a későbbi kiváló műfordító törte meg keserű iróniájú, rövid novellájával, amely nem nélküli az allegorikus reflexiót sem az ötvenes évek jugoszláviai, vajdasági társadalmára, s ilyen értelemben címében akár némi társadalomkritikai tendenciát is felismerhetünk. [Testvériség a temetőkapuban. Híd, 1957/11., november, 911–915.]

A szerző első leütése szerint „ez a mese merő kitalálás”. Majd hozzáteszi: „De talán mégse mese és mégse egészen kitalálás. Élet, egy porciányi.”

Az író városában éppen mindenszentek megünneplése zajlik. Ez nagy üzlet a kofák, koldusok, cukrászok és virágkereskedők számára. A kettős, katolikus és pravoszláv temető vasrácsos bejáratánál az eddigi kéregetőkhöz – a galíciai fronton az első világháborúban megrokkant magyar Bálint Mihályhoz és a két délszláv asszonyhoz, Baba Szókához és Sztrina Szófiához – váratlanul egy újabb társul, a német Krausz bácsi, aki, miután elad-

ta utolsó szál krizantémját is, úgy okoskodik, hogy garasait talán szaporítani lehetne koldulással. Baba Szóka el akarja zavarni, Krausz bácsi törve, svábosan magyarázkodni kezd:

„– Most jöföm... láger – tárta szét kezét tehetetlenül az öreg. – Nem lenni kenyír, nem lenni ház, föld, tehén, slussz.

Bizony slussz! Vége mindennek, ami volt. Nagy ház a nagy sváb faluban, szőlőlugas, napos, verőfényes gang, nődögélő gyerek, asszony, család. A falakon színes tájképek, valami vándorpiktor festette. Gyönyörű bajorországi táj volt az egyikén, az erdő szélén ijedten megtorpanó őzikével. A másikon a Rajna folydogált szelíden és a dombtetőn ódon várkastély nézgette magát a folyó tükrében. Slussz bizony mindennek, a jól berendezett gazdaságnak, a barnaszemű tarka teheneknek, a fényesre csutakolt, táncos parádéslovaknak, a féderes kocsinak. S a bíróságnak is – mert az volt a faluban, bíró –, annak is. Alig felcseperedett fiát is elvitte a háború (a) végén. (Szegény Kódl, hányszor elsiratta, s hányszor el ő maga is!)

[...] Bár ment volna el a kamerádokkal! Tán még a Kódl is élne szegény. Nem maradt volna egyedül, mint az ujjam, ebben a szürke világban. A láger elvitte Kódlkát, de bár engem is elvitt volna, mondta az öreg keserűen. A házba idegenek költöztek, a földet mások művelik, ővele meg a kutya se törődik. Nem szégyenlené a koldulást sem, a gyomor nagy úr, hát ezért.”

Sztrina Szófia ellenszegül – ő is elveszítette a fiát egy másik haza védelmében –, ezért nem tud megbocsátani a sváboknak, s amiért nekik „Hitler kellett”. Ő diktálja a temetőkapuban maradás feltételét is: „– Csak akkor maradhatsz, ha valaki közülünk testvérnek mond, jól jegyezd meg! Másképp takarodj.”

Mihály, „az ütött katona” is mondana valamit, de csak értelmetlen dadogás jön ki a torkán. Viszont attól tart, ha ketten lesznek „emberek” a két asszony mellett, akiknek szívesebben adakozik a nép, kérdés, hogy mi marad majd neki a kalapban. „Ép kezével felemelte botját, és néhány bökéssel a kijárat irányába fordította a védekező Krausz bácsit.” Majd az így támadt kavarodásban közös erővel kidobták a temetőkapun.

A konzolidált társadalom igazi természetéről és emberi viszonyairól a maga lecsupaszított módján mindennél többet mond a koldusok létért folytatott kérlelhetetlen kenyérharca, ahol nincs száanalom, sem testvériség, és az igazság is csupán hivatkozási alap egy következő igazságtalanság elkövetéséhez.

Nem tudom, mára szinte teljesen feledésbe merült kis remekét Borbély János eredetileg parabolának szánta-e vagy sem, de számunkra mindenképpen azzá tette a történelmi idő.